

JEDNA MAŁOPOLSKA GWARA. PARALELE Z JĘZYKIEM SŁOWEŃSKIM

V referatu so pokazane nekatere značajske črte avtorjevega rojstnega govora, v katerem je opaziti nekaj fonemskih, leksikalnih in besedotvornih paralel s slovenščino. V resnici tisti govor ne obstaja več. Sedaj ga poznajo le še starejši ljudje, ki pa se ga redko spomnijo, kljub temu da so ga v vsakodnevnem občevarju rabili večino svojega življenja. Kar se tiče leksike, so podobnosti s slovenščino v tem govoru praslovanska dediščina, v drugih primerih, predvsem v vokalnem sistemu, pa so podobnosti naključne oz. so posledica analognega razvoja.

govor, leksika, vokalni sistem, paralele, slovenščina

The paper presents certain characteristic features of the author's native dialect, in which he has observed some phonological, lexical and morphological parallels with Slovene. In reality, this dialect is almost defunct. It is only known only to some elderly people who hardly ever use it, although they have been using it for most part of their lives in everyday communication. As far as lexis is concerned, the similarities to Slovene are from the Proto-Slavonic heritage; in other cases, especially in reference to the vowel system, they are an accidental consequence of analogical development.

dialect, lexis, vowel system, parallels, Slovene language

Gwara wsi Wola Radłowska położonej w odległości 20 kilometrów na północny zachód od Tarnowa i w takiej samej odległości na południowy zachód od Dąbrowy Tarnowskiej, jak większość polskich gwar, jest już w stadium zaniku. Po drugiej wojnie światowej procesy dezintegracyjne społeczeństwa wiejskiego, a wraz z nim i języka, którym się posługiwało, postępowały coraz szybciej. Każde kolejne pokolenie traciło pewną ilość specyficznej leksyki gwarowej i ograniczaniu ulegał zasięg poszczególnych specyficznych cech fonetycznych, zmierzając powoli do ich całkowitej eliminacji. Najłatwiej dostrzegalne dla postronnego słuchacza cechy tej i sąsiednich gwar to: tzw. mazurzenie czyli przejście spółgłosek szumiących *š, ž, č* w syczące *s, z, c*, odrębny rozwój dawnych tzw. samogłosek pochylonych, denazalizacja dawnych samogłosek nosowych, protetyczne *u-* przed nagłosowym *o-* oraz lekka labializacja pierwotnego *o* po wargowych *p, b, m* i tylnojęzykowych *k, g*. Istniały drobne różnice w gwarach poszczególnych miejscowości odnośnie niektórych cech, np. w wymowie kontynuantów pochylonego *é* (w wymienionej gwarze

y; *xlyp*, *mlyko*, w sąsiednim Radłowie *i*; *xlip*, *mliko*, w obydwu *xleba*, gdzie *e* kontynuuje dawną krótką samogłoskę, a więc nie może być pochylone) lub przedniej samogłoski nosowej (w Woli Radłowskiej także *y*: *ryka*, *gyś*, *ćyski*, w Biskupicach *e*: *reka*, *geś*, *ćeski*). W gwarze tej można też dostrzec pewne analogie z językiem słoweńskim lub jego dialektami. Dotyczy to głównie leksyki i fonologii, ale można też znaleźć pewne paralele na płaszczyźnie morfologicznej, a mianowicie odpowiednik słoweńskich zaimków nieokreślonych typu *marsti-*, czy końcówki dualne w pierwszej osobie liczby mnogiej czasu teraźniejszego i imperatiwu. Jeśli chodzi o leksykę, podobieństwa poddyktowane są bądź to dziedzictwem prasłowiańskim bądź podobnymi a nawet identycznymi zapożyczeniami z języka niemieckiego, w fonetyce i fonologii zaś przypadkowymi i niezależnymi od siebie zbieżnościami w językowym rozwoju.

W systemie fonologicznym i fonetycznym podobnie jak w słoweńskim nie ma samogłosek nosowych. Wprawdzie we współczesnych gramatykach polskich tzw. samogłoskom nosowym często odmawia się wartości fonologicznej, głównie ze względu na dwudzielność artykulacji, jednak jest to problem ciągle jeszcze dyskusyjny, podobnie jak wartość fonologiczna polskiego *y*. W omawianej gwarze tych problemów nie ma. Zdyferencjowane na nowo w polszczyźnie samogłoski nosowe zostały odnosowane prawie konsekwentnie:¹ stp. *ā* > p. lit. *ē* (pisane *ę*) > gw. *y* (*ćyski*, *dyby*, lit. *ciężki*, *dęby*) a na końcu wyrazu > e (*ḡise*, *ḡiže krove*, lit. *piszę widzę krowę*)² i stp. *ā̃* > p. lit. *ō* (pisane *ą*) > gw. *o* (*ćogność*, *dop*, lit. *ciągnąć*, *dąb*), na końcu wyrazu > o (*pšydo*, *p^hoḡežo*, lit. *przyjdą*, *powiedzą*). W wyniku odnosowania *ō* pojawił się odrębny fonem *o* podobny do *o* ale o artykulacji bardziej ściśnionej i równocześnie przesuniętej bardziej do przodu. Od *o* różni go także to, że nigdy nie ulega labializacji.

System wokaliczny gwary przedstawia się następująco:

i	u
y	o
e	o
a	

Samogłoska *i* ma mniejszą częstotliwość, niż w języku literackim, bowiem przed *-r-*: *myrt*, *fyranka*, *druḡyros* (lit. *mirt*, *firanka*) i interwokalicznym *-u-* (ortograficzne *-ł*): *pyua*, *byua*, *xycyua* (lit. *piła*, *biła*, *chwyciła*), czasem także przed *-ń-*: *gościnyec* (lit. *gościniac*) poszerza swoją artykulację i realizuje się jako *-y-*, zaś przed wygłosowym *-u* jako *u*: *puu*, *buu*, *xycuu* (lit. *pił*, *bił*, *chwycił*).

Samogłoska *y* ma większą częstotliwość ze względu na:

¹ Wyjątki z rozkładem nosówki: *gronżel*, *somšek*, *somśod*, *xumonto*, a także formach czasu przeszłego (imiesłowu – elowego) z utratą końcowego *-u*: *vžonem*, *vžoneś*, *vžon*, *vžyna*, *čon*, *čyna*, *ḡon*, *ḡyna*; lit. *wziąłem*, *wzięła* itd.

² Wyjątkowo wewnątrz wyrazu w odmianie czasownika *być*: *bede*, *beżes* itd.

- przechodzenie *i* w *y* w wymienionych wyżej pozycjach: *drugýros*, *pyua*;
- realizację ogólnopolskiej nosówki przedniej: *gys*, *ryka*, *ýski* (lit. *gęś*, *ręka*, *ciężki*);
- realizację staropolskiego długiego *e*: później ścieśnionego *é*: *żyka*, *ýnki*, *lyn/lnu*, *lyj/lyńa*, *starygo*, *starymu*, *mysýgo*, *mysýmu* *dúuýgo*, *dúuýmu* (lit. *rzeka*, *cienki*, *len/lnu*, *leń/lenia*, *starego*, *staremu*, *mysiego*, *mysiemu*, *długiego*, *długiemu*).

Ponadto występuje tam, gdzie w języku literackim, np. *uyska*, *byk* (lit. *łyżka*, *byk*) z wyjątkiem pozycji przed wygłosowym *u*, jeśli literackie *y* pochodzi z prasłowiańskiego **i*. W tym wypadku przechodzi w *u*: *p^oožycuu*, *skalycuu*, *skfažu* (lit. *pożyczył*, *skaleczył*, *skwarzył*), podobnie jak *puu*, *buu*.

-e- kontynuuje:

– przede wszystkim staropolskie *e* krótkie *nése*, *pes*, *mex* (lit. *niesie*, *pies*, *mech*); czasem także bez przegłosu *nesua*, *metua*, wobec literackiego *niosła*, *miotła*;

– na końcu wyrazu także nosówkę przednią *viže*, *nese*, *krove*, *kśoske* (lit. *widzę*, *niosę*, *krowę*, *książkę*); wyjątkowo wewnątrz wyrazu tylko w formach czasownika *być*: *bede*, *bežes*, *beže*, *beževa*, *bežeće*, *bedo* (lit. *będę*, *będziesz*, *będzie*, *będziemy*, *będziecie*, *będą*);

– także wyjątkowo w imperatiwie od *dać*: *dej*, *dejće* (lit. *daj*, *dajcie*).

-a- kontynuuje staropolskie *a* krótkie: *krova*, *dać*, *daje*, *baba*.

-o- odpowiada:

– literackiemu *o*: *dom* ‘hiša’, *krova*, *doček*, *snopek*; w nagłosie otrzymuje protezę *u*: *uon*, *uoves* (lit. *on*, *owies*); osłabiona fakultatywna labializacja może wystąpić po spółgłoskach tylnojęzykowych i wargowych: *k^ooĭ/koĭ*, *k^oońa/końa*, *m^oozes/mozes* (lit. *koń/konia*, *możesz*);

– literackiemu *a* ze staropolskiego *a*: (długiego): *godka*, *godać*, *boć še*, *dom* ‘dam’, *dos*, *do*, *dova*, *doće* (lit. *bać się*, *dam*, *dasz* itd.);³

– w wygłosie literackiemu *ō* (*a*) < stp. długiego *ā*: : *dažo*, *pšyńeso*, *pšydo* (lit. *dadzą*, *przyniosą*, *przyjdą*).

-o- kontynuuje wewnątrz wyrazu dawną nosówkę tylną: *dop*, *sot*, *f sože*, *kot*, *f koće*, *sożyć*, *buożyć* (lit. *dąb*, *sąd*, *w sądzie*, *kąt*, *w kącie*, *sądzić*, *błądzić*).

-u- występuje w tych samych pozycjach co w języku literackim czyli:

– w miejscu etymologicznego *u*: *buty*, *buuka*, *dux* (lit. *buty*, *bułka*, *duch*) etymologicznego długiego *o*: *stuu*, *kruška* (lit. *stół*, *krówka*);

– oraz ponadto przed wygłosowym *-u*, gdzie pochodzi z etymologicznego *i* i odpowiada literackiemu *i* lub *y*: *puu*, *buu*, *xyćuu*, *požycuu*, *skalycuu* (lit. *pił*, *bił*, *chwycił*, *pożyczył*, *skaleczył*).

³ *o* tego pochodzenia nigdy nie ulega labializacji.

W konsonantyzmie obok wspomnianego wyżej i łatwo zauważalnego tzw. »mazurzenia«, występuje mniej zauważalne przejście *-ń* przed spółgłoską i na końcu wyrazu w *-i*: *k^uoi*, *k^uojski* (lit. *koń*, *koński*) ale *k^uońa* (lit. *konia*).

Paralele z językiem słoweńskim lub jego dialektami można dostrzec:

1. W fonetyce:

- brak samogłosek nosowych;
- realizacja refleksu tylnej nosówki przez samogłoskę typu *o*;
- wynikająca ze zwężenia samogłosek pierwotnie długich oraz specyficznego rozwoju samogłosek nosowych opozycja: *o* : *ȯ*, *e* : *y* przypominająca słoweńską opozycję szerokich i wąskich *o* : *ȯ*, *e* : *ė*;
- przejście wygłosowego i przedspółgłoskowego *-ń* w *-i* (jak w niektórych dialektach słoweńskich).

2. W słownictwie paralele wynikają bądź to z pokrewieństwa i wspólnego dziedzictwa, bądź też z późniejszych wpływów niemieckich. Pierwsze z nich mają charakter systemowy, drugie przypadkowy.

a) W analizowanej gwarze występuje szereg wyrazów obcych współczesnej polszczyźnie literackiej, a spotykanych czasem w języku staropolskim. Niektóre z nich jako wspólne słowiańskie dziedzictwo w obydwu językach (języku analizowanej gwary i słoweńskim) zachowują takie samo lub podobne znaczenie, por.:

– *kalić (še)/kolać (še)* – ‘brudzić’; sł. ‘mazati’ częściej dokonane *ukalić (še)/ukolać (še)*; imiesłów *ukalony, ukolany*; sł. *kaliti* w pierwszym słownikowym znaczeniu ‘delati kaj kalno, motno’;

– *čoska*, stp. *trzaska* ‘drobny, zwykle płaski, ułomek drewna: drzazga’; sł. *treska*, nar. ‘odsekan, odlomljen tanek, podolgovat kos lesa; trska’;

– *cyścić* ‘siedzieć apatycznie; drzemać siedząc’; sł. ‘sedeti žalosten, apatičen; dremati sedeč; sedeti vztrajno, čakaje česa’; także *ucyścić* ‘postati žalosten’ i *ucyściły* ‘żalosten’; sł. *čepeti* 1. ‘stati na zelo skrčenihi nogah’, 2. ekspr. ‘negibno, zgrbljeno sedeti’ 3. pog., ekspr. ‘biti, nahajati se kje’;

– *svażyć kogo* ‘łajać, strofować’; sł. ‘karati’; *svażyć še* ‘klócić się krzycząc i używając obelg i wyzwisk’ sł. ‘glasno se prepirati z žalitvami in psovki’; sł. *svariti* ‘opozarjati koga, da lahko nastopi zanj kaj neprijetnega, neugodnega’;

– *svok* ‘mąż ciotki’: sł. ‘tetkin mož’, sł. *svak* ‘sestrin mož ali brat zakonskega partnerja’;

– *uopanek*, mn. *uopanki* ‘sandały’ – sł. *opanek*, mn. *opanki*;

– *kouoc* ‘rodzaj piezonego ciasta’ – sł. *kolač* ‘potica okrogle oblike z luknjo v sredi’;

– *kyj* ‘gdzie’; sł. *kje*; w dialektach też: *ki*, *ke* (Ivančič Kutin 2007, Tominec 1964).⁴

b) Gwara ta, choć nie podlegała tak silnym wpływom niemieckim jak język słoweński, zawiera szereg paralelnych z nim germanizmów. Zbieżności te mają charakter przypadkowy. Dla przykładu podam: *curyk* – sł. *curik*; (*mieć gryf* – sł. (*imeti dober*) *grif*; *fajrant* – sł. *fajrund*; *ganek* – sł. *gank*; *lytra* (czes. lm. *lytry*) – sł. *lojtra*; *bajzel* – sł. *pajzelj*; *rajza* – sł. *rajža*; *rajzować* – sł. *rajžati*; *rajcować* – sł. *rajcati*; *śajs* – sł. *šajze*; *šykować* – sł. *šikati se*; *ślus* – sł. *šlus*; *śpyrać* – sł. *šparati*; *śpas* – sł. *špas*; *śpasować* – sł. *špasati se*; *stykiel* – sł. *štikeljc*; *śacować* – sł. *šacati*; *ryxtować* – sł. *rihtati*; *rygłować* – sł. *rigljati*; *rygel* – sł. *rigelj*; *kraxla* – sł. *kraherl*; *xecować* – sł. *hecati*; *futer* – sł. *futer*; *futrować* – sł. *futrati*; *fertyk* – sł. *fertig*; *fes* – sł. *fest*; *luxt* – sł. *luft*; *frajer* – sł. *frajer*; *xaćcować* – sł. *hajcati*; *fasować* – sł. *fasati*; *ńelusy* ‘apatyczny; apatičen’ – sł. *lušten* pog. ‘čeden, ljubek; prijeten, zabaven’.

3. W słowotwórstwie:

– formy zaimkowe, których nie posiada literacki język polski, a ich odpowiedniki występują w języku słoweńskim: *ceźńeǰaki* – *marsikakšen*; *ceźńexto* – *marsikdo*; *ceźńeco* – *marsikaj*; *ceźńeγže* – *marsikje*; *tyli* – *toliki*;

– ślady przysłówkowo-imiesłowowych konstrukcji odnoszących się do pozycji ciała: *na stojockach*, *na kucockach*, *na siedzockach*, *na klycockach*, *na lezockach*, por. słoweńskie dialektalne: *sedečki*, *stoječki*.

4. We fleksji:

– końcówka *-va* dla 1. osoby liczby mnogiej czasu teraźniejszego i trybu rozkazującego przejęta z dawnej liczby podwójnej: *iževa*, *xoživa*, *cytova*, *piseva*; *xožva*, *cytojva*, *pisva* (lit. *idziemy*, *chodzimy*, *czytamy*, *piszemy*, *chodźmy*, *czytajmy*, *piszmy*);

– końcówka *-y/i* w datiwie i lokatiwie liczby pojedynczej przymiotników rodzaju żeńskiego: *stary babe*, *uo veľgi*, *stary xaupu*, *v myši žuže*; w polszczyźnie literackiej: *starej babie*, *o wielkiej starej chałupie*, *w mysiej dziurze*.

5. W językowym użyciu (etykiecie językowej):

– zwracanie się do osób starszych w 2. osobie liczby mnogiej (sł. »vikanje«), np. *co robiće*, *bapću*;

– używanie 3. osoby liczby mnogiej przy mówieniu o starszych osobach z bliskiej rodziny (sł. »onikanje«), np. *bapća pšyšli i pšyńešli kouoca*, *bapća pšydo i pšyńeso kouoca*.

W artykule chciałem ukazać pewne paralele językowe słoweńsko-polskie na przykładzie wybranej gwary południowopolskiej z małopolskiego obszaru dialektalnego. Tło opisu jest zawężone i przystosowane tylko do tego celu. Nie stanowi więc jakiegoś poszerzonego opisu gwary. Sam opis zresztą w pewnym sensie

⁴Przytoczone przez I. Tomina pytanie *ki ž byj?* w omawianej gwarze brzmi bardzo podobnie: *kyž byj?*

dotyczy już przeszłości, bowiem gwarą posługują się jeszcze tylko osoby starsze i to w zasadzie tylko w rozmowach w swojej grupie wiekowej. Wraz ze zmianami społecznymi i kulturowymi gwara traciła wiele specyficznego słownictwa. Niektóre wymienione w artykule leksemy używa się coraz rzadziej, a np. wyraz *svok* został zupełnie wyparty przez pochodzący z języka literackiego *wujek* (wcześniej w gwarze było *ujek* 'brat matki').⁵ Z użycia też wyszło grzecznościowe używanie 2. i 3. osoby liczby mnogiej. Przytoczone tutaj fakty gwarowe potwierdzają znaną od dawna tezę o bliskości języka słoweńskiego z językami zachodniosłowiańskimi, choć oczywiście nie kwestionują jego przynależności do grupy południowosłowiańskiej.

Rozwiązanie skrótów

gw. – gwarowy
lit. – literacki
p. – polski
sł. – słoweński
stp. – staropolski

Literatura

- BAJEC, Anton (ur.), 1995: *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana: DZS.
- IVANČIČ KUTIN, Barbara, 2007: *Slovar bovškega govora*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- KARŁOWICZ, Jan, 1900–1911: *Słownik gwar polskich I–IV*. Kraków: PAU. Drukarnia c. k. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- KARŁOWICZ, Jan, KRYŃSKI, Adam, NIEDŹWIECKI, Władysław, 1900–1927: *Słownik języka polskiego*, I–VIII. Warszawa: Nakładem prenumatorów. Drukarnia E. Lubowskiego i S-ki.
- LINDE, Samuel, Bogusław, 1807–1814: *Słownik języka polskiego I–VI*. Warszawa: Drukarnia XX. Piłarów.
- MAYENOWA, Maria, Renata (red.), 1966–: *Słownik polszczyzny XVI wieku* Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [Od roku 1995 Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN].
- SNOJ, Marko, 2003: *Slovenski etimološki slovar*. Ljubljana: Modrijan.
- TOMINEC, Ivan, 1964: *Črnovrški dialekt. Kratka monografija in slovar*. Ljubljana: SAZU.
- URBAŃCZYK, Stanisław (red.), 1953–2004: *Słownik staropolski I–XI*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich [Od 1991 Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN].

⁵ Ten sam los spotyka prawie już nieużywanego wyrazu *stryk* 'brat ojca'. Wyszły też z użycia *ujno* 'żona wujka' i *stryno* 'żona stryja' wyparte przez *ciocia/ciotka*